

Patay-Horváth András

Transformations of Pelops – Myths, Monuments, and Cult Reconsidered

c. MTA doktori disszertációjának bírálata

Mindig nagy öröm olyan disszertációt bírálni, amely tekintélyes külföldi kiadónál (jelen esetben az angol Routledge-nél) már megjelent idegen nyelven, hiszen a nemzetközi mércével is magasan jegyzett magyar ókortudomány újabb nagyszerű eredményének lehetünk tanúi. Egyúttal az opponens számára kényelmes helyzetet is biztosít a kötet külföldi megjelenése, hiszen az már komoly szakmai lektoráláson van túl, vagyis – remélhetőleg – sok bíráltnivaló nem maradt benne. Ráadásul Patay-Horváth András disszertációjának leglényegesebb állításai már olyan nemzetközileg is elismert folyóiratokban is napvilágot láttak, mint a *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung* (2008), az *Orbis Terrarum* (2018) vagy a *Hermes* (2022), nem is említve a szerző számos hazai és külföldi konferencián tartott előadásainak publikációit.

A disszertáció (illetve kötet) három fő részre tagolódik: az első rész Pelopsot és családját mutatja be; a második részben Pelops alakját az etnográfia, a régészet és művészettörténet, a nyelvészet és a történeti földrajz szempontjából vizsgálja; míg a harmadik rész Pelops utóéletét vizsgálja elsősorban az irodalomban és a képzőművészetekben. A kötet végén a Pelopsra vonatkozó szöveghelyek szemelvénygyűjteményét találjuk, összesen 55 textust, Homérostól a bizánci lexikonszerzőkig, vagyis több mint egy évezredet átfogva.

A görög mitológiában minden mindennel összefügg. Az ágas-bogas családfákon szinte lehetetlen kiigazítani, de éppen ez a lényeg benne: a történetek korlátlanul bővíthetők, akár újabb események kitalálásával vagy újabb alakok bevonásával, mintha a *Star Wars* 1970-es évek óta egyre csak gyarapodó epizódjait néznénk. Éppen ezért szinte lehetetlen küldetésre vállalkozik az, aki ebben az összevisszaságban rendet akar vágni, Ariadné fonalát visszafelé gombolyítva el akar jutni az egyes személyek és történetek eredőjéhez. Mindehhez – ezt nem tudom eléggé hangsúlyozni – az ókortörténeti forrásanyag (jelen esetben az irodalmi idézetek, feliratok, képzőművészeti ábrázolások, építészeti emlékek, numizmatika) együttes mozgatóján kívül a modern kritikai tudományok (ezúttal a történeti földrajz és ökológia, lingvisztika, etnográfia és etnológia, kulturális antropológia) átfogó elméleti és gyakorlati ismeretére van szükség. A disszertáció mindezt láthatóan tudja, ismeri, és kitűnően alkalmazza.

Bevallom, Patay-Horváth András munkája engem legalább annyira lenyűgözött, mint amikor egyetemista koromban kezembe került Arthur Bernard Cook háromkötetes munkája, a „Zeus”, amely több mint háromezer oldalon mutatta be az Olympos királyának alakját (I. kötet (1914) pp. 900; II. kötet (1925) pp. 1128; III. kötet (1940) pp. 1310). A jelen disszertáció természetesen ennél jóval visszafogottabb, hiszen terjedelme „mindössze” 250 oldal, ámde a kutatás nehézségi foka nem csekélyebb, mint száz évvel ezelőtt Cooké volt. Pelopsnak, Tantalos „balkézőről született” gyermekének Hippodameiával kötött szerencsétlen házasságából számos gyermeke született, köztük olyan jelentős személyek, mint Pittheus (Thésesus nagyapja), Atreus (Menelaos és Agamemnon nagyapja), vagy a kevésbé ismert Alkathoos, Aias nagyapja; továbbá Lysidiké, akinek lányával, Alkménével, Zeus nemzette Héraklést, a nagyerejű héróست. A hagyomány azonban más affiliációt is ismer, amely Pelops születését nem a szerencsétlen sorsú Tantaloshoz, hanem Hermészhez (és Kalyké nimfához) köti. Patay-Horváth András elveti azt a lehetőséget, hogy Pelops sokat emlegetett „jogara” esetleg az istenek hírnökétől származó családi örökség lett volna, hanem *“a special divine gift presented to Pelops himself”*, amely valószínűleg magától Zeustól származott. Pelops szülőjeként még Atlas és Linos nymphea is szóba került, amiről a

szervő azt meglepő kijelentést teszi: *“Tantalos may be regarded as a variant of Atlas or even of Prometheus”* (p. 122), mindezt arra alapozva, hogy Tantalos és Atlas neve abból a **tla-/*tal-* szótöböl ered, amelynek jelentése ‘elviselni’ vagy ‘szervedni’ (p. 157). A névetimológia kérdésére hamarosan visszatérek.

Hogy az alábbi értékelés ne nyúljon túlságosan hosszúra, azt a módszert választottam, hogy a kötetből három alapvetően fontos témát emelek ki, amellyel kapcsolatban kérdéseket teszek fel, ill. hozzáfűzéseket fogalmazok meg, vagy – igen ritkán – kételyeimnek adok hangot. Mivel a kötet angol nyelven jelent meg, az idézeteket is angolul fogom citálni.

Földrajzi nevek és a mitológia összefüggései

A „Mythical Figures and Geographical Terms” (pp. 160–164) c. alfejezet egy rendkívül izgalmas kérdést: a földrajzi nevek és mitológiai alakok összefüggését tárgyalja. A szerző itt egy az egész írásmű szempontjából alapvetően fontos és határozott megállapítást tesz: *“It is quite clear that if the name of a hero and that of a geographical formation are identical, the personal name is most often derived from the toponym and not the other way round”* (p. 162), vagyis legtöbbször a személynév származik a földrajzi névből, és nem fordítva. Említett példája a Lichades-szigetek (Euboia mellett), ami inkább a hüvelykujj alakjáról nyerte a nevét, nem a Lichas nevű mitológiai személyről, Héraklés szolgájáról. A szerző továbbá azt írja: *“In general, one can observe that geographical terms deriving from the names of famous mythical heroes are exceedingly rare, while the practice of creating mythical figures named after geographical features is quite usual”* (p. 163). Ezek szerint Aigaios, Hellé, Myrtó, Ikaros csupa olyan legendás figura volna, akik földrajzi helyekről kapták a nevüket? Valóban meggyőző példának tűnik az *Odysseiában* szereplő (XVII. 207) Ithakos nevű hős, aki Ithakéről Odysseus szigetéről lett elnevezve. Patay-Horváth András azt is leszögezi, hogy földrajzi helyeket csak valóban élt, történeti személyek után neveztek el, mitikus alakok után nem: *“[a]lthough there was no clear distinction between historical and mythical persons in antiquity, there are no mountains, rivers, etc. called after Heracles in Greece”* (p. 163). Kivételként megemlíti „Herkules oszlopait” – amelynek eredetét és valódi jelentését már Strabón sem tudta biztosan kinyomozni –, ugyanakkor nem szól a rengeteg Hérakleia nevű településről (és néhány szigetről), amelyek az egész Mediterráneumban és a Fekete-tengeren is megtalálhatók voltak.

A tér és a mítosz kapcsolatának egyik szakértője, Greta Hawes írja az általa szerkesztett *Myths on the Map* (Oxford, 2017) című kötet előszavában: *“myth might be literally inscribed into the landscape”* és ezt épp Héraklés történeteivel bizonyítja, akinek „munkáit” megszámlálhatatlan szóbeli legenda, templom, oltár, szobor és felirat őrizte a kollektív emlékezetben.¹ A helynevekbe legtöbbször „emlékező közösségek” ülepítik le kollektív történeti és mitológiai emlékezetüket, ahogyan ezt Maurice Halbwachs kutatásaiból is tudjuk.² A görögök nyugati irányú terjeszkedésével együtt a Kr. e. 8. századtól jelennek meg a görög mitológiai helynevek a Mediterrán térségben. Héraklésszel azért függ össze igen sok helynév, mert a Geryón nyájaival kapcsolatos munkája nyugaton játszódik, így ott lényegében

¹ Greta Hawes: *“Of myths and maps”*, in: *Myths on the Map. The Storied Landscapes of Ancient Greece*. Oxford: Oxford University Press, 2017, 6. – Ezt a kötetet nem találtam meg a bibliográfiában, csak a *Rationalizing Myth in Antiquity* (Oxford 2014) c. művet ugyanettől a szerzőtől.

² Halbwachs alapműve azóta magyarul is megjelent: *Az emlékezés társadalmi keretei* (Budapest: L’Harmattan, Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2021). Szempontunkból legérdekesebb a „A Szentföld legendás topográfiája” című cikke, amely a *Magyar Lettre International*-ban jelent meg 37 (2000) oldalszám nélkül, URL: <https://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre37/halbw.htm>.

bármit összefüggésbe lehetett hozni a személyével. Az sem okozott gondot, ha ugyanahhoz a személyhez vagy eseményhez több helyet is kapcsoltak: a Földközi-tengeren nyolc olyan helyet ismerünk, ahol Héraklés az Alvilágból felrángatta Kerberoszt.³ Ráadásul a helyzetet az is bonyolítja, hogy a görögök már korábban létező mitológiai vonatkozású helyneveket az *interpretatio Graecá*nak megfelelően egyszerűen „lefordítottak”. Ilyen például *Európa*, amely valószínűleg föníciai eredetű (amit az Európé-mítosz is megerősít, hiszen Zeus egy tyrosi királylányt rabol el otthonából), a görög változat csak egy „népetimológián” alapszik.⁴ Hérodotos is tárgyalja azokat az istenségeket, akiket a görögök Héraklésszel azonosítottak (szerinte még a név is Egyiptomból származik, II.43.1), de a legfontosabb kapcsolat ezek közül minden bizonnyal a föníciai Melqarthoz fűzi Héraklés alakját.

Mindez természetesen a disszertáció főszereplője: Pelops szempontjából fontos, hiszen *“[i]t is therefore quite reasonable to assume that the same has been done with Pelops and the Peloponnese: from the name of the peninsula [sc. the Peloponnese], a personal name was extracted”* (p. 164), írja Patay-Horváth András. Vagyis a Pelops személynév a Peloponnésos földrajzi névből származik. De gondoljuk csak tovább, mi következik ebből a feltevésből? Vélhetőleg az, hogy a Pelopsszal kapcsolatos történetek is a Peloponnésosra koncentrálnak. És (látszólag) valóban így is van, hiszen őt tekintették a fél-sziget királyának; az olympiai versenyek megalapítójának;⁵ sírhelyét ugyan sem Pindaros sem Pausanias nem említi, de valószínűleg az olympiai Pelopion lehetett az. Ez utóbbi hely fontosságát aláhúzza, hogy *“the only cult place dedicated especially and exclusively to Pelops was in Olympia and this precinct, the Pelopion”* (p. 70). Egy későbbi hagyomány szerint Pelops csontjait egy ládában őrizték az élisi Pisa Artemis-szentélyében, ám ezt csak Lykophrón említi a Kr. e. 3. században. Patay-Horváth András érvelése abszolút plauzibilis, hogy az élisi Pisa hanyatlásával majd megszűnésével a Kr. e. 4. században a Pelopshoz kötődő mítoszok is elenyésztek (pp. 70–73). Összességében azonban a szerző is furcsának találja, hogy egy olyan közmondásosan jelentős király, mint Pelops, uralkodásáról lényegében nem maradtak fenn emlékek, legendák az (elvileg) róla elnevezett Peloponnésoson.⁶ Számomra nem egészen világos, hogy miért volt szükség egyáltalán a Peloponnésos földrajzi névből elvont Pelops kitalálására? Vajon ez ugyanaz a folyamat lehetett, ahogyan Ithaké szigetének kitaláltak egy „névadót”, Ithakos héróست? A magam részéről azt is érdekesnek találom, hogy Pelops gyermekei között számos olyan mitológiai alak van, akik földrajzi nevekben élnek tovább: Troizén, Sikyón, Epidauros, Korinthos, Mytiléné. Ezeket térképre vetítve én nem találtam bennük semmi közöst. Kíváncsi volnék, hogy a Patay-Horváth András ezt a jelenséget hogyan magyarázza.

³ Héraklés szerepéről a földrajzi nevekben: Molina Marín, Antonio Ignácio: “Heracles and the Mastery of Geographical Space”, in: Daniel Ogden (ed.): *The Oxford Handbook of Heracles*. Oxford: Oxford University Press, 2021, 409–417.

⁴ Az azonosítást először Edwards, R. B.: *Kadmos the Phoenician: A Study in Greek Legends and the Mycenaean Age* (Amsterdam: Hakkert, 1979) vizsgálta meg alaposan. A névről és a mítoszzól lásd Gommers, Peter H.: *Europe – What’s in a Name?* Leuven: Leuven University Press, 2001. A föníciai eredet ellen érvel: Beekes, Robert S. P.: Kadmos and Europa, and the Phoenicians. *Kadmos* 43:1 (2004) 167–184.

⁵ *“This institution is not exclusively credited to him nor is it attested by many authors”* és Patay-Horváth András szerint is viszonylag késői hagyomány. A legelterjedtebb mítosz szerint Héraklés alapította a játékokat, és könnyen elképzelhető, hogy azokat ükapja, Pelops tiszteletére ajánlotta fel, aki így került kapcsolatba a versenyjátékokkal (pp. 69–70).

⁶ *“Strangely enough for a proverbially great ruler, we have practically no details, no stories about the reign of Pelops”* (p. 69).

A Pelops-név eredete

Pelops nevének etimológiája felettébb bizonytalan: *“The etymology of the personal name ‘Pelops’ is far from certain”* – írja a szerző, aki nagy erudícióval veszi végig a név megfejtésére tett az antik és modern kori kísérleteket (pp. 154–157). Patay-Horváth András nem fogadja el azt a feltételezést, hogy a név két részből tevődik össze: *pel-* és *-ops*, ahol az előbbi a *polis* szó gyökével azonos, így a név valamiféle „városalapítót” jelentene. Ez a nézet valóban nem tűnik plauzibilisnek. Ami az *-ops* képzőt illeti, az valóban idegen eredetű nevek görögös „népetimológiájában” szokott előfordulni (pl. Kyklóps, Kekrops stb.). Többen is úgy vélik, hogy az *-ops* nem indo-európai eredetű, azt viszont nem tudják megmondani, honnan ered. (Az egyiptomit véleményem szerint is kizárhatjuk.) A szerző szerint a legelfogadottabb mai nézet a *pelidnos* (‘sötét’) szóból eredezteti a nevet, ami azzal függhet össze, hogy Pelops tiszteletére egy sötét szőrű bárányt kellett áldozni Olympiában.

Nem lévén nyelvész, csak óvatosan vetem fel, hogy Pelops esetében felmerült a phryg származás lehetősége is. Egy Frederik Christiaan Woudhuizen (1959–2021) nevű holland nyelvész írta, hogy Attika legkorábbi neve *Mópsopia* vagy *Mópsopos* (<**Mopsops*) volt: *“a name of the same type as Pelops and recalling Phanops as reported by Homeros amongst the leaders of the Phrygian allies of Troy in its war against the Achaians of c. 1280 BC and, from the same source, Merops of Perkote, the father of the leaders of the Trojan contingent from the district of Adresteia, Pityeia, and Tereia— place-names of distinct Phrygian (royal name Adrastos) and Thracian type—in this particular war”*.⁷ Ebben az összefüggésben az is figyelmet érdemel szerinte, hogy a régió neve: *Attiké* valószínűleg a phrygiai *Attis* istennéből származik, ami nem tűnik valószínűnek. Ugyanakkor több más mitológiai név is egyértelműen phryg eredetű: például a mykénéi trónt megszerző *Atreus* a phryg Otreus személynév görög változata (az ő vezetésével harcoltak a phrygek a Sangarios-folyó mellett az amazonok ellen Priamos trójai király idején). A „Hetén Théba” ellen egyik hőse, *Adrastos* pedig egy-az-egyben phryg nevet visel. Hérodotos szerint Gordias király egyik fiaként egy testvérgyilkosság miatt el kellett menekülnie hazájából, és Krosisos lyd király fogadta be udvarába. *Pelops* pedig ugyanaz a típusú név, mint a *Kekrops*, amely a phryg *Phainops* és *Merops* neveket juttatja eszünkbe. Ráadásul maga a mítosz is úgy szól, hogy Pelops Kis-Ázsiából vándorolt a Balkánra, és nem fordítva.

Patay-Horváth András a 6. oldalon meg is említi, hogy *“His [sc. Pelops’s] birth was generally placed in Phrygia or Lydia or Asia in general, and there were just two alternatives mentioned only by a scholion . . . Paphlagonia and Olenos in Achaea”*. Véleményem szerint ezeket a mítoszvariánsokat is kissé közelebbről meg lehetett volna vizsgálni. Pelops hagyományosan phrygiai sapkát visel, ami szintén keleti származására utal (p. 20). Hekataios szerint *“Pelops brought over peoples from Phrygia to the Peloponnese that received its name from him”* (fr. 119, Patay # 4.1), vagyis Pelops Phrygiából hozott be telepeseket a Peloponnésosra, amely róla nyerte nevét. Xerxés szerint – akit Hérodotos idéz (VII. 8.) – a görögök a phrygiai Pelops leszármazottai, aki elfoglalta országukat. Ezzel a mítoszvariánssal kapcsolatban az a fő probléma, hogy tudomásunk szerint a phrygek, akik a hagyomány alapján maguk is Thrákiából vándoroltak be, soha nem terjeszkedtek túl az Anatóliai-félszigeten, sőt előbb a lydök, majd a perzsák foglalták el országukat.⁸ Maga Patay is elismeri, hogy *„Pelopszot a Kis-Ázsiából Dél-*

⁷ Woudhuizen, Fred C.: *Indo-Europeanization in the Mediterranean with Particular Attention to the Fragmentary Languages* (Papers in intercultural philosophy and transcontinental comparative studies, 16.) Haarlem, NL: Shikanda Press, 2018, 35.

⁸ A phryg történelemről összefoglalóan lásd Thonemann, Peter: *“Phrygia: an anarchist history, 950 BC–AD 100”*, in: *Roman Phrygia: Culture and Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013, 1–40.

Görögországba érkező mitikus és történelmi családok ősének tekintették, és számos fia különböző városállamokkal állt kapcsolatban nemcsak a Peloponnészoszon, hanem a félszigeten kívül is, például Lesbosz szigetén” (p. 208).

Pelopsszal kapcsolatos lokális mítoszok, sőt kultuszhelyek is léteznek Kis-Ázsiában. Az egyik ilyen a Sipylos-hegy (Kizildag), amely „Pelops trónja” néven ismert a hagyományban.⁹ (A Sipylos-heggyel kapcsolatos mítoszokat a szerző is részletesen tárgyalja: pp. 29–33). Pausanias szerint ez annak a bizonyítéka, hogy egykor „Tantalos és Pelops ebben az országban lakott” (Paus. V.13.7). A phrygiai és lydiai hegyekhez, tavakhoz és mocsarakhoz fűződő mitológiai hagyományt egyébként Felipe Rojas “a temporal and ontological mish-mash”-nak nevezte, teljes joggal.¹⁰

De kukkantsunk bele közelebből egy kicsit ebbe a „zagyvalékba”, amelynek egyes összetevői jóval a görögöség megjelenése előtti korba vezetnek bennünket. Pelops apja, Tantalos, Zeus és Plutón fia, Lydia királya volt. Apját a Kaystros-folyó (Küçükmenderes Nehri) völgyének északi részét lezáró hegység, a *Tmolus* névadójának tartották. Tantaloshoz és fiához, Pelopshoz Kis-Ázsia és az Égeikum számos földrajzi neve kötődik, egyebek között Paphlagonia, Phrygia, Lydia és Lesbos területén. A fent említett Sipylos-hegy, ahol a mítosz szerint a kannibál lakomára került sor, amelynek során apja feláldozta és megfőzte fiának testét, később Tantalos sírhalma lett, mivel Zeus ez alá temette a gonosz apát. Patay-Horváth András részletesen bemutatja azt a legendát is, amely szerint Tantalos alapított egy Sipylos nevű várost, amely föld alá süllyedt, és felette keletkezett a Saloé-tó (p. 29). Itt egy érdekes párhuzamra hívom fel a figyelmét: Flavius Josephus szerint az Örökkévaló által elpusztított Szodoma és Gomorra romjai az ő idejében még láthatók voltak a Holt-tenger mellett, amiben közös a bűn miatti büntetés (föld alá süllyedés) és a tó motívuma is.¹¹ Bár Patay-Horváth Andrásnak igaza van abban, hogy Pausanias nem említette meg, hogy az elsüllyedt város a tó tükre alatt látható. Emiatt arra gondol, hogy az inkább egy mocsár (*limné*) lehetett (p. 31), amit már Christopher P. Jones is felvetett egy 1994-es cikkében.¹²

De mi ennek a jelentősége? Patay-Horváth András joggal hozza összefüggésbe a Sipylos elsüllyedt városát Philemon és Baucis történetével, bár azzal nem értek egyet, hogy “[s]uch a source would certainly be of Greek origin and from the Hellenistic period, and the otherwise rare personal name Baucis points to two regions from where Ovid may have borrowed the legend” (p. 32). Ez a legenda kifejezetten phrygiai vagy inkább lykaoniai eredetű és William Calder szerint a *Trogitis Limne* (Sugla Gölü) nevű tóval függ össze.¹³ Calder később a Philemon és Baucis történetében szereplő város-elsüllyedést a Nonnos *Dionysiakájában* is megénekelt lokális vízőzönnel hozta összefüggésbe, amelyből csak a Sipylos-hegy csúcsa látszott ki. Christopher P. Jones arra is felhívta a figyelmet, hogy az anatóliai régiók földrajzi határai elasztikusak: ma például a Sipylos-hegyet egyértelműen Lydiába helyezzük, de pl. Strabón, a sképsisi Démétrios vagy az említett Nonnos is phrygiainak tartotta.¹⁴ Egyébként maga Pausanias is Magnésziából származott, tehát ugyancsak jól ismerhette a helyi legendákat. Egy smyrnai küldöttség

⁹ Ezekről bővebben lásd Kisbali Tamás Péter cikkét: „Ancient and new interpretations of Anatolian rock-cut “thrones”,” *Актуальные проблемы теории и истории искусства* 11 (2021) 66–75.

¹⁰ Rojas, Felipe: „Kings from the Deep: The Lydian Lakes and the Archaeological Imagination” c. cikkét Patay is idézi.

¹¹ Josephus, *Bellum Judaicum* IV. 476.

¹² Jones, Christopher P.: “A Geographical Setting for the Baucis and Philemon Legend (Ovid *Metamorphoses* 8.611-724)”, *Harvard Studies in Classical Philology* 96 (1994) 203–223.

¹³ Lásd Gowers, Emily: “Talking trees: Philemon and Baucis revisited”, *Arethusa* 38:3 (2005) 331–365.

¹⁴ A hegy Magnészia környékén volt, és az ostiai Isola Sacra-n előkerült egyik verses epigrammában is a „phrygiai Magnésziát” említik (Peek, *GVI* 1014).

Kr. u. 26-ben Tiberius előtt kifejtette, hogy városukat „Jupiter fia, Tantalus alapította” (Tac. *Ann.* IV.56.1). Sardis küldöttei arra is hivatkoztak, hogy városuknak van egy *Pelopsis* névre hallgató nemzetisége, továbbá pénzeiken is a hérós alakját ábrázolták (Tac. *Ann.* IV.55.3). Plinius szerint egykor a phrygiai Thyateira neve is *Pelopeia* volt (NH V.115).¹⁵

Különösebben nem szentelnék nagy figyelmet azoknak a kissé délibábos magyarázatoknak, amelyek Tantalos és Pelops alakját a hettitákig vezetik vissza. Georges Poisson már 1925-ben felvetette, hogy Tantalos hettita király lehetett.¹⁶ George Leonard Huxley pedig ezen a nyomon elindulva Pelopsot egy olyan Ahhiyawa-uralkodónak tartotta, aki az ún. Tawagalawa-levélben (CHT 181) is szerepel.¹⁷ Ugyanakkor Hugh J. Mason szerint Pelops „a görög mítoszok legvalószínűbben hettita kötődésű alakja”.¹⁸ Ennek egyik bizonyítékául vette azt is, hogy Pelops szorosan kötődik a kocsiversenyekhez, ami eredetileg hettita találmány. Abban a kérdésben is szeretném kikérni Patay-Horváth András véleményét, hogy szerinte lehetséges-e, és ha igen, milyen módon, ezeknek a görög mítoszoknak a visszavezetése az írásbeliséggel rendelkező pregörög kultúrákra?

Pelops vállcsontja és a hérós-ereklyék

Patay-Horváth András szerint “[p]erhaps the most distinctive feature of Pelops is that he was resurrected from death” (p. 97), bár ez a mitológéma nem unikális, hiszen a görögöknél pl. Dionysos esetében is ismerjük. Ugyanakkor ez a feltámadás nem az „örökkévalóságra szolt”, hiszen Pelops újra meghalt és eltemették. Csontjait Pausanias szerint egy bronz ládában tartották Artemis szentélyében, de ezek a csontok nem keltettek nagyobb figyelmet, hanem csak egyedül a nevezetes vállcsont, amit Olümpiában tettek közszemlére. Ezt a Pythia is eredetinek nyilvánította, de a 2. századra már nyoma veszett (Paus. V.13.4–6). A vállcsonttal kapcsolatos legendát Pindaros is ismeri. Mivel Pausanias szerint a csont nagy méretű (embernél nagyobb) volt, a szerző megjegyzi, hogy “it was the scapula of a large animal, even if not necessarily that of a fossil”. Lykophrón kései feljegyzése azt is tudni véli, hogy a tengerből kihalászott vállcsont segítette a görögöket Trója elfoglalásában. Az elefántcsontból készült váll-protézis (amelyet bizonyos hellénisztikus kori szerzők szerint maga Héphaistos faragott) Plinius szerint gyógyító erővel bírt (Plin. *HN* 28.34).

Patay-Horváth András érdekes néprajzi párhuzamokat hoz arra, hogy a vállcsont a nomádoknál fontos szerepet játszott az áldozatokban, illetve a divinációs aktusokban (p. 105).¹⁹ Egyebek mellett ebből is arra a következtetésre jut, hogy “*Pelops and the sacrificial animal are somehow equal*” (ibid.). Számmomra a kérdés csak az: *how?* A különféle helyekről származó mesék (ATU 750B): zuni, francia, germán, szibériai, kaukázusi, albán, ír között szerepel a magyar Vas Laci legendája is. Patay magyarázata szerint:

¹⁵ Érdekes, hogy Pergamonban található Pelopeis nemzetséget az Attalidák másként magyarázták: ők a Peloponnésoshoz, azon belül Arkádiához fűződő történelmi kapcsolatuk bizonyítékául hozták fel (Nicander, fr. 104, ed. Gow-Scholfield).

¹⁶ Poisson, Georges: “Tantale, roi des Hittites”, *Revue Archéologique* 22 (1925) 75–94.

¹⁷ Huxley, George L.: *Achaean and Hittites*. Oxford: Vincent Baxter Press, 1960, 46; újabban erről lásd Cooper, Mary Elizabeth: “Ukha-ziti, king of Arzawa: Tantalus, king of Lydia”, *Talanta* 44 (2012) 81–106.

¹⁸ Mason, Hugh J.: “Hittite Lesbos?” in: B. J. Collins, M. R. Bachvarova, I. C. Rutherford (eds.): *Anatolian Inter-faces. Hittites, Greeks and their Neighbours*. Oxford: Oxford University Press, 2008, 57–62, esp. 60.

¹⁹ Egyebek között Burkert (1972); Griffith (2000) és Tulunay (2008) műveire hivatkozva, és hozzátéve, hogy Puchner (2002) szkeptikus ebben a tekintetben (p. 114, n. 20).

The common pattern in the tales, legends, and the Greek myth of resurrection with a missing bone can plausibly be regarded as surviving variations of the same idea in widely different regions. All the related tales and legends derived independently from very early concepts concerning the regeneration of wild animals and the lord or mistress of the animals reviving them using their bones. These ideas are obviously connected to subsistence hunting, and the tales are therefore likely to originate from prehistoric times. Instead of being connected to each other in some unknown and highly hypothetical ways, they have thus a common origin reaching back to the earliest phases of human history. (p. 108, kiemelés tőlem G.T.)

A szerző tehát azt állítja, hogy „a kapcsolódó mesék és legendák mindegyike nagyon korai elképzelésekből származik, amelyek a vadállatok regenerálódására és az állatok urának vagy úrnőjének a csontjaik felhasználásával történő újjáélesztésére vonatkoznak”. Azért fordítottam le a mondatot, hogy lásuk, pontosan értettem-e. Nem lévén a kérdés szakértője, nem tudom megmondani, hogy ezek a népmesék – köztük a magyar Vas Laci legendája – mennyire „nagyon korai elképzelések”, vagyis – mint a következő mondatból kiderül – mennyiben vezethetők vissza akár a „prehistorikus időkre”, vagy az „emberi történelem legkorábbi időszakára”.²⁰ Csak gyanítom, hogy az Edward Burnett Taylor (1832–1917) és Robert Graves (1895–1985) nevével fémjelezhető komparatív etnocentrikus mítoszértelmezés ma már nem annyira divatos a kulturális antropológiában, s valóban nehéz is bizonyító erejű történeti tényként elfogadni őket.

Patay-Horváth András maga is elismeri, hogy *“This suggestion may sound absurd at first”* (p. 108), de kitarat a véleménye mellett, hogy Pelops eredetileg egy totemállat és/vagy áldozati állat volt: *“Pelops was occasionally thought to be an animal ancestor of the Pelopids, ‘which seemed to have been the horse,’ and he was also identified as a ram as black rams were sacrificed to him”* (p. 109). A mitikus személy és az áldozati állat „összeolvadása” a Pelops-tradícióban távolról emlékeztet a bibliai akédáhagyományra, amelyben Izsák helyett egy csodás módon megjelent kost áldozott fel Ábrahám (Gen 22), ebben a történetben azonban nem esik szó se váll-csontról, se feltámadásról. A szerző szerint Pelops apja, Tantalos *“was perhaps a mountain giant from the very beginning who could be identified with different mountains”* (p. 110), talán Atlas vagy Prométheus alakmása a görög mitológiai hagyományban (p. 112). De ha Pelops vállcsontja – mint Pausanias véli – nagyobb volt, mint egy normál méretű emberé, akkor maga Pelops is óriás kellett, hogy legyen. Erről azonban nem szól a hagyomány.

Ezen a ponton térek rá a császárkori római szofista, Philostratos *Hőstörténet (Héroikos)*, Kr. u. 213–214 c. művére, amelyben egy föníciai utazó és egy görög szőlősgazda (vincellér) közötti párbeszéd zajlik.²¹ A dialógus igazi főszereplője azonban Prótesilaos, az első akháj harcos, aki a Trója elleni háborúban vesztette életét, de úgy, hogy még nem is lépett annak földjére. Philostratos dialógusából részletesen megismerhetjük a görög hērősz-kultusz különféle megnyilvánulási formáit, természetesen szem előtt tartva, hogy a Kr. u. 3. század elején járunk. Prótesilaos történetében több olyan elem is akad, amely Pelops mítoszaiban is megjelenik, és valószínűleg közös eleme más hērős-történeteknek is. (1) Prótesilaos feltámadt a halálból, felesége, Laodameia miatt, akit mindössze egy nappal azelőtt vett feleségül, hogy elesett Trója partjainál. Ezért az alvilági istenek 3 órára visszaengedték megözevgyült

²⁰ A „prehistória” kifejezés ma már ugyancsak nem divatos történész-körökben, általában az írásbeliség megjelenését megelőző korszakot értik rajta.

²¹ Magyar fordításban is olvasható: *Szemtanúk a trójai háborúról. Krétai Dictys, Frígiai Dares és Philostratosz szövegei*. Budapest: Gondolat, 2011, 161–227.

feleségéhez, majd – írja Philostratos – „feltámadása után meghalt, és rábeszélte feleségét, hogy kövesse” (*Her.* 2.8–10). (2) A hērőszok előkerült csontjai mind jóval magasabbak egy átlagos emberénél. Philostratos némelyiknek nevét és pontos méretét is megadja: az Assyriában talált Aryadés = 30 könyök (15 m); a „sigeioni gigász” 22 könyök (11 m); Aias = 11 könyök (5,5 m); Orestés = 7 könyök (3,5 m) magas volt. Ezek a csontvázak Ikosz, Kósz, Imbrosz szigetén, Thesszaliában, a Palléné-félszigeten és Phrygiában kerültek elő, Adrienne Mayor klasszikussá vált könyve szerint valamennyi ma is ismert paleontológiai lelőhelynek számít.²² Philostratos azonban hangsúlyozza, hogy ezek *nem* állati csontok voltak: „csontozata semmiben sem különbözött egy emberétől” – írja az egyik ilyen csontvázról (*Her.* 8.8). A görög vincellér előtt rendszeresen megjelenő Prótesialos maga is 10 könyök (5 m) magas volt. (3) Prótesilaos maga is sportol: az íjászat és a birkózás kivételével mindenben gyakorolja magát (pankráció, öklözés, diszkoszvetés, futás), ily módon az atléták tanácsadójukként tisztelték (*Her.* 14.4). (4) A hērőszok gyakran egy-egy területhez kötődnek: Marón, Euanthész fia például „az Ismaros hegyének szőlőtőkáihez szokott ellátogatni és azokon természet édes új bort”, Rhésos pedig „Rhodopé hegyén lakik, csodatetteiről énekek szólnak. Állítólag lovakat tart, katonáskodik és vadászik” (*Her.* 17.2–3). Ugyanazt a hērőszot több, egymástól távol eső helyen is tisztelhetik. (5) A hērőszok nemcsak tanácsot adnak a földi halandóknak, akiknél nagyobb a tudásuk, hanem gyógyítanak is emberi, állati és növényi betegségeket, ezen felül más csodatételekre is képesek.

Pelops kultusza Olympiában

Sajnos Philostratos nem sokat árul el a hērősz-kultusz áldozati részéről. Annyit tudunk meg, hogy temenosokat, szentélyeket, oltárokat, szobrokat szentelnek nekik (az utóbbiakat olajjal kenegetik és cédulákat ragasztanak rájuk kívánságaikkal), és általában fekete színű állatokat áldoznak tiszteletükre. Az olympiai *Pelopion* szentélykörzetét részletesen leírta Pausanias (V.13.1–3), ami alapján a régészek könnyen tudták azonosítani (p. 118). (Héra és Zeus szentélye között egy szabálytalan sokszög alaprajzú *temenos*ról van szó, ahová azonban Pausanias minden bizonnyal nem lépett be.) Patay-Horváth András fontos megfigyelése, hogy bár Pausanias explicite nem tesz említést oltárról, az áldozatokkal kapcsolatban használt terminológiájából arra következtethetünk, hogy ott álltak ilyenek. Ennek ellenére az ásatók sem oltár, sem síremlék, sem szobrok maradványait nem találták. Patay szerint *“the Pelopion was built on a shallow and quite large prehistoric tumulus . . . which was thought by some to be a cenotaph, a symbolic burial place . . . because . . . the bones of Pelops were actually kept outside Olympia”* (p. 120). A *haimakouria* (véráldozat) szokását, amiről Pindaros emlékezett meg, a császárkorra már felváltotta a szokásos állatáldozat (*thysia*), amire Pausanias hivatkozott. Dörpfeld egy kétkötetes munkát szentelt annak, hogy bebizonyítsa: Pelops kultusza a prehistorikus időkre nyúlik vissza. Újabb (1987–1996) ásatások igazolni látszanak Dörpfeld elméletét és a kultuszt a Kr. e. 3. évezredre vezetik vissza. A Pelopion északi részén talált az ún. „sötét rétegek” (Kr. e. 8–7) elemzése engem nem győzött meg arról, hogy Olympiában ebben a korai időszakban együtt tisztelték Zeust és Pelopsot, s a két kultusz széjjelválasztása csak később, a klasszikus időszakban történt meg, mikor a *temenos* köré falat húztak fel. Arról is jó lett volna statisztikai elemzést olvasni, hogy az itt talált több száz szobrocscsa pontosan hány anthropo- és zoomorf figurát tartalmazott. Ami Pelops-kultuszt illeti, Patay felhívja a figyelmet egy érdekes leletre a „sötét rétegekben”: *“a prehistoric burial pithos which must have originally contained a child burial but was found . . . empty and among a large accumulation of Early Iron Age finds”* (p. 125). Ugyanebben a rétegben talált Kr. e. 9–8. századból származó bronz szobrocscsák

²² Mayor, Adrienne: *The First Fossil Hunters, Paleontology in Greek and Roman Times*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000, *passim*. A kötetre Patay-Horváth András is többször hivatkozik.

kétféle állatot ábrázolnak: lovakat és marhákat. A szerző értelmezésében ez utóbbiak nem domesztikált, hanem vadon élő állatokat ábrázolnak: a marhafélék esetében elsősorban őstulkokat (*Bos primigenus*), valamint vadlovakat, amelyekről már Homéros is beszámolt Olympia környékén (*hippobotos*, *Od.* XXI. 347; *Il.* XI. 670–671). Ennek az elméletnek egyelőre nincsenek oszteológiai bizonyítékai (p. 134), és – mint arra a kötet egyik recenzense, Graeme Bourke (University of New England) is felhívta a figyelmet²³ –, genetikai vizsgálatok kimutatták, hogy legalábbis Európa egyes részein az őstulok bekeverültek a házasított marhacsordákba, ugyanakkor még egyes modern fajták is megtartották vad őseik anatómiai és genetikai jellegzetességeit.²⁴ Valószínűsíthető ugyanakkor, hogy Olympia környéke remek vadászterület lehetett, és a (sportból) itt vadászó arisztokraták ajánlhatták fel a bronzokat. Homéros Pelopsot „lónevelőnek” (*plexippos*, *Il.* II. 104) nevezte. Ebben az összefüggésben érdekes Hippodameia neve is, ami viszont „lószelidítőt” jelent (p. 138), vagyis az olympiai *Pelopion*ban talált kultusz tárgyak és a mítoszok közvetlenül megfeleltethetők egymásnak.

Mint azt a szerző is előrebocsátotta: kutatásainak eredményei *“may appear convincing for some but many will surely remain unconvinced”* (p. xxi). Néhány példa a jelentős pontokra, amelyek valószínűleg kételyeket ébresztenek a tudósokban, elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy illusztrálja e kijelentés igazságát. Nestór elbeszélésének azon passzusai,²⁵ amelyeket Patay-Horváth szerint arra utalnak, hogy az Olümpia környékén legelésző lovak *“living practically free from human control”* (p. 134), talán úgy is értelmezhetők, már a homéroszi eposzok keletkezését megelőző időszakban mind a szarvasmarhák, mind a lovak házasítottak voltak ebben a régióban.²⁶ A Zeusz-templom keleti lábuzatán található szobroknak az Akhilleusz és Agamemnón közötti megbékélés ábrázolásaként való értelmezése attól az állítástól függ, hogy az általában Hippodameiaként azonosított alak a hajviselete miatt inkább Briseiszé lehetett. Róla azonban aligha mondható el, hogy az apai nevén ismert „Briseus lánya” (*Il.* I. 392) *„a társadalom legalsó rétegeihez”* tartozott volna, hiszen magas társadalmi státuszára utal Patroklos azon terve is, hogy Akhilleusszal összeházasítja a nőt (*Il.* XIX. 295–299). Ha a frizurával kapcsolatos érvnek van súlya, akkor ez arra kell, hogy készítsen bennünket, hogy a hagyományos mellett Patay-Horváth rekonstrukcióját is megkérdőjelezzük. Ami a módszertant illeti, az az állítása, hogy *“we are not entitled to assume that a variant was non-existent before its earliest mention preserved in our sources”* (p. 4), teljesen igaz, mint ahogyan a fordítottja is: világosan megfogalmazott indoklás nélkül nem feltételezhetjük, hogy egy ilyen változat létezett az első említést megelőzően.

A kötet konklúziója végén található *“Guide to further Reading”* (pp. 211–212) hasznos útmutató a jövő kutatói számára, csakúgy, mint a függelék alkotó, jelentős mennyiségű releváns forrásanyag, köztük különböző scholionok fordításai, amelyek közül néhány először jelent meg angol fordításban. Néhány alapvető állításának megkérdőjelezhetősége ellenére ez az alapos interdiszciplináris kutatásokra épülő monográfia fontos kihívást jelent a Pelopsra és az olimpiai szentély eredetére vonatkozó mítoszok jelentőségéről alkotott hagyományos elképzelésekkel szemben, amelyet a szakterület tudósainak mindenképpen reflektálniuk kell. Patay-Horváth András monográfiája azonban aligha jelenti az utolsó szót ebben az ügyben, s talán a legnagyobb értéke éppen abban rejlik, hogy hozzájárul a további viták ösztönzéséhez egy olyan témában, amely oly fontos az olümpiai Zeusz-szentély eredetének és

²³ Bryn Mawr Classical Review, URL: <https://bmcr.brynmawr.edu/2024/2024.02.14> (letöltés: 2024.02.11).

²⁴ Upadhyay, M.R. et al.: “Genetic origin, admixture and population history of aurochs (*Bos primigenius*) and primitive European cattle”, *Heredity* 118 (2017) 169–176.

²⁵ *Ilias* XI. 670–761, Pausanias VIII.14.5–6.

²⁶ Bourke, G. F.: *Elis: Internal Politics and External Policy in Ancient Greece*. Abingdon: Routledge, 2018, 11–12, notes 32, 40.

jelentőségének, valamint általában a görög kultusz és mítoszok fejlődésének megértéséhez. Patay-Horváth András könyve a magyar ókortudomány kiemelkedő teljesítménye, amelynek értékeléséhez a bizottság számára maximális pontszám megadását javaslom.

Budapest, 2024. február 13.

Prof. Dr. Grüll Tibor
tanszékvezető egyetemi tanár, az MTA doktora
PTE BTK TTI Ókortörténeti Tanszék